

Az intim tér és a nacionalizmus

Michael Herzfeld: *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State.*
New York – London: Routledge. 1997. 226 p.

A kölcsönösségen alapuló nacionalista konstrukció

A nemzeti társadalmak, illetve a nemzeti társadalmak általános és specifikus sajátosságait létrehozó nacionalista ideológiák vizsgálata talán nem véletlenül tekinthető jelenleg a társadalomtudományok egyik legnépszerűbb témájának. A manapság egyre divatosabbá váló „regionalizmus” és „globalizáció” kifejezéseinek kereszttüzeiben ugyanis a nemzetállamok, illetve a nacionalizmus létezése egyre kevésbé tűnik valamiféle evidens, magától értetődő valóságnak – legfeljebb bizonyos konzervatív diskurzusok keretein belül. S ha ez a helyzet, akkor a „nemzetállam”, a „nacionalizmus” kifejezései is feltétlenül magyarázatra szorulnak. A kulturális antropológia sokat segíthet abban, hogy a felmerülő kérdéseinkre elfogadható válasz születhessen. Hiszen ez a tudomány különösen nagy hangsúlyt fektet a konkrétum vizsgálatára (a terepmunka nem véletlenül a kulturális antropológia egyik kulcsfogalma), ez pedig lehetővé teszi, hogy a „nemzetállam”, „nacionalizmus” absztrakt módon konstruált s éppen ezért sokszor veszélyes előzetes leegyszerűsítéseket is tartalmazó fogalmai helyett inkább a konkrét nemzetállamok, nacionalizmusok működésén keresztül közelíthessük meg a problematikát. Michael Herzfeld, a Harvard egyetem antropológiaprofesszora – főként görög példák elemzésével – éppen erre tesz kísérletet a *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State* című könyvében. A nacionalizmus és a nemzetállamiság kutatásának számos problémáját felölelő mű legfontosabb kérdését előljáróban a következőképp fogalmazhatjuk meg: *miért működik hatékonyan a nemzetállam?*

A nemzetállam hatékonyságára vonatkozó kérdés fontosságát leginkább a szakirodalmi előzmények kontextusában érthetjük meg. Az említett szakirodalmi előzmények közül elsősorban Benedict Anderson munkásságát kell kiemelnünk.

Benedict Anderson (1983) könyve ma már a nemzeti társadalmak antropológiájával foglalkozó kutatások egyik megkerülhetetlen kiindulópontjának tekinthető. Anderson szerint a nemzet egyfajta „elképzelt” (vagyis nem valamilyen eredendő módon létező) közösség, mint minden olyan közösség, amelynek tagjai – egészen pontosan: amelynek összes tagja – nem áll egymással személyes ismeretségen alapuló (*face-to-face*) kapcsolatban. Mit is jelent mindez? Leginkább azt, hogy a nemzet fogalmát valakiknek és valahogy meg kell konstruálni, létre kell hozni, és csak egy ilyen konstrukció eredményeképpen jön létre az illető közösségen belül a nemzethez tartozás tudata. Míg Anderson véleményét a nemzet „elképzelt” voltáról általában elfogadják az antropológusok, a konst-

rukció mikéntjéről adott magyarázata kevésbé tűnik meggyőzőnek. Herzfeld könyvében ennek a konstrukciónak adja egyfajta alternatív értelmezését, élesen szembeállítva magát az ellentétes, általa „*top-down account*”-nak (felülről építkező magyarázat) nevezett megközelítéssel, amelynek kapcsán Anderson mellett talán Ernest Gellner (1983) műve említhető még meg.

A felülről építkező magyarázat szerint a különféle nacionalizmusokban az elit valójában rákényszeríti eszmerendszerét a lokális kultúrákra: a lokális szinten élők képtelenek arra, hogy érdemben befolyásolják a nacionalizmus jellegét, így csupán az elit által konstruált nacionalizmus követőinek tekinthetők. Egy ilyesfajta értelmezés persze meglehetősen gyenge lábakon áll: leginkább azért, mert képtelen magyarázatot adni arra, miért olyan sikeres a nacionalista ideológia, miért tapasztalható a nemzetállam irányában néha még ott is meglepően erős lojalitás, ahol legkevésbé várná azt az ember. Így hát Herzfeld szerint – és ez könyvének talán legfontosabb üzenete – *a nacionalista ideológia sikerességére csak úgy adható hihető válasz, ha a mindennapi élet kulturális terének (a kulturális intimitásnak), illetve az ebbe külső erőként benyomuló, a mindenkorai elit által megkonstruált nacionalista ideológiának a viszonyát nem a szembenállás, hanem a kölcsönösség és az egymás mellett élés fogalmainak segítségével írjuk le.*

Társadalmi poétika

Herzfeld szerint tehát a nemzet konstrukciójának mikéntjét a kölcsönösség, illetve az egymás mellett élés fogalmainak segítségével kell megközelítenünk. A következő tisztázandó kérdés ezek után az, hogy milyen módszertani eszközökkel próbálja igazolni tézisét. Némi leegyszerűsítéssel két eltérő út kínálja magát: az elsőt az *objektívizmus* útjának nevezhetjük, és akkor beszélhetnénk róla, ha a szerző különböző objektív (társadalmi, kulturális, gazdasági stb.) feltételekből indulna ki, s ezek alapzatán próbálná kimutatni, hogy miképpen hoznak létre egy olyan nemzetállamot, ami a nacionalizmus ideológiáját megkonstruáló elit, illetve a kulturális intimitás kölcsönösségén és egymás mellett élésén alapul. A másik utat viszont a *retorikus út* terminusának segítségével határozhatjuk meg: aki ezt az utat követi, az nem az objektív feltételekből, hanem magából a társadalmi interakcióból indul ki, pontosabban a társadalmi interakció azon sajátosságaiból, amelyek a kölcsönösséget és az egymás mellett élést folyamatosan fenntartják. A két út közül Herzfeld számára a retorikus út áll közelebb: *a könyv címében szereplő „társadalmi poétika” terminus ennek megfelelően nem jelent mást, mint a nacionalista diskurzus társadalmi interakciójában felhasznált szimbolikus kifejezések (metaforák, metonímiák és a szemiotika egyéb, nem nyelvi elemeinek) technikai analízisét.* Persze ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a Herzfeld által megcélzott út csak és kizárólag retorikai: már a könyv címében sem csupán „poétikáról”, hanem „társadalmi poétikáról” van szó, vagyis a szerző a szimbolikus kifejezések technikai analízisén túl az azzal szoros kapcsolatban lévő társadalmi feltételrendszertől sem kíván eltekinteni. Ezt a feltételrendszert azonban – egy erősebb típusú objektívizmussal szemben – nem előzetesen konstruálja meg, sokkal inkább a retorikai alakzatok vizsgálata során, pontosabban a szimbolikus kifejezések vizsgálatából kívánja megérteni.

Hogy a Herzfeld által használt „társadalmi poétika” kifejezést némileg konkrétábbá

tegyük, nem árt néhány szóban megmagyarázni, miképpen válhat egy poétika társadalmivá, vagyis miképpen válhat a szimbolikus kifejezések technikai analízise bizonyos ténylegesen létező társadalmi folyamatok, például a nacionalizmus működése megértésének eszközévé. Arról van szó, hogy a könyv szerzője az általa választott retorikai utat John L. Austin beszédaktus-elméletének segítségével igyekszik végigjárni. Austin elmélete végletekig leegyszerűsítve azt állítja, hogy nyelvi kifejezéseinket különféle cselekvéseként kell felfognunk – erre utal John L. Austin (1990) posztumusz főművének címe is. Ennek alapján ha bizonyos szimbolikus kifejezések – akár nyelvi, akár nem nyelvi – technikai analízisét végezzük, akkor bizony cselekvésekkel van dolgunk. Mégpedig olyan cselekvésekkel, amelyek képesek lehetnek arra, hogy a társadalmi interakció folyamatán keresztül más objektív (vagyis társadalmi, kulturális, gazdasági stb.), de szemiotikai formában is artikulálódó tényezőkre reagáljanak, illetve tevékenyen alakítsák azokat. Ezzel gyakorlatilag tisztáztuk is, hogy miképpen tekinthető a Herzfeld által használt poétika egyúttal társadalmi poétikának, s most már csak az a feladatunk, hogy a most megismert elméleti háttér segítségével a gyakorlatban is bemutassuk, miképpen próbálta meg Herzfeld igazolni a kölcsönösségre és egymás mellett élésre vonatkozó tézisét azon a terepen, ahol leginkább otthonosan mozog: vagyis a görög nemzet, a görög nacionalizmus példáján keresztül.

Két példa: az ikonszerűség (*iconicity*) és a strukturális nosztalgia

Két szimbolikus kifejezést szeretnék bemutatni, amelyek segítségével a szerző megpróbálja igazolni a kölcsönösség és az egymás mellett élés tézisét. Az első, az ikonszerűség abban fog segítséget nyújtani, hogy megérthessük a nemzeti érzés konstrukciójának általános logikáját. A második alakzat, a strukturális nosztalgia már egy jóval specifikusabb problematikára, vagyis a központi állam és a lokális szint feszültségektől és ellentmondásoktól sem mentes viszonyára mutat rá.

Az *ikonszerűséggel* kapcsolatos metaforák legjellemzőbb sajátosságát talán a homogenizáció terminusának segítségével érthetjük meg. Az elit által megkonstruált nacionalista ideológiák ugyanis törvénytörően azonossá teszik az adott nemzetállam területén élőket azzal, hogy egységesen „ebbe és ebbe a nációba tartozónak” (például görögnek és semmi másnak) tekintik őket. Még ha eltekintünk is attól, hogy egy állítólagos nemzetállam területén a legtöbb esetben jelentős számú más nyelvet beszélő kisebbség él (ahogy például Görögország területén törökök, macedónok, albánok), akkor sem állíthatjuk, hogy a nemzetalkotó többség minden tekintetben azonos volna. A homogén görögséget tehát az egységes görög mentalitással és más ehhez hasonló homogén tulajdonságokkal együtt – mintha egy stilizált ikont rajzolnánk meg – meg kell konstruálni, mégpedig azokból a legfeljebb hasonlónak nevezhető lokális kultúrákból, amelyeket valamilyen ismérv, például a görög nyelv alapján a nacionalista ideológia görögnek tekint. Ez eddig pusztán az „elképzelt közösség” andersoni tézise. De miképpen mehet végbe ez a homogenizáció úgy, hogy ne a szembenállás, hanem elsősorban az elit és a kulturális intimitás között fennálló kölcsönösség és egymás mellett élés jellemezze?

A válaszhoz elég, ha néhány olyan sajátos metaforát mutatunk be, amelyek – noha

legtöbb esetben az elit vezeti be őket a célból, hogy homogenizálja a különféle lokális kultúrákat – helyi szinten is általánosan elfogadottakká válhatnak. Ezeknek legalább két – és Herzfeld megértésének szempontjából kulcsfontosságú – jellegzetességük van: egyrészt szorosan kötődnek valamiféle már létező identitásformához, másrészt szintetizáló erejük van, s éppen ennek a szintetizáló erőnek a segítségével képesek elérni a különféle lokális kultúrák nemzeti együvé tartozásának, végeredményben a nemzeti homogenitásnak az érzését. Jól szemlélteti ezt az egész Balkánon népszerű „nemzeti vér” metaforája. Sikerét egyrésztől magyarázhatjuk azzal, hogy egy már meglévő identitásformában (a családban, rokonságban) is kulcsszerepe van, tehát kellően ismert és elismert az egyes lokális kultúrákban. Ez az ismertség és elismertség azonban a metafora szintetizáló erejénél fogva válik a nacionalista konstrukció szempontjából igazán fontosá: *ahogy a „közös vér” a kulturális intimitás keretein belül a nemzetség természetes egységét szimbolizálja, úgy válik a nacionalista retorikában ugyanez a vér a nemzet egységének naturalizált – vagyis valami természetes kapcsolatra utaló s az így keletkező érzések révén az „egységes” nemzethez tartozás vágyát felébresztő – metaforájává.* Ebből pedig már könnyűszerrel levezethető Herzfeld azon tézise, hogy az egyes identitásszintek (nemzeti és különféle lokális identitások), illetve az egyes identitásszinteken megfigyelhető szimbolikus kifejezések nemcsak hogy nem állnak szemben, sokkal inkább kölcsönösen erősítik egymást. Ahogyan a nacionalista retorika erőt meríthet a már meglévő rokonsági metaforákból, ugyanúgy előfordulhat az, hogy a különféle lokális kultúrák sajátos jellegzetességeiket mint „igazi görög” sajátosságot határozzák meg.

Herzfeld azonban az efféle homogenizáló tendenciák egy komoly veszélyére is felhívja a figyelmünket, nevezetesen arra, hogy egy efféle naturalizált nemzeti egység megkonstruálása könnyen a más nyelvet beszélő kisebbségekkel szembeni intoleranciához, azok elnyomásához vezethet. Mindez a jelenlegi Görögországban különösen fenyegető probléma. Elég itt a szomszédos államok (főleg az „ősellenség” Törökország) által mindig felszítható belső szeparatizmus veszélyére gondolni, valamint arra a tényre, hogy az egységes Európába való integráció, a nemzeti szuverenitás csorbulásának vélt vagy valós veszélyei tovább erősíthetik a görög nacionalizmus védekező reflexeit. Ezzel kapcsolatban Herzfeld álláspontja egyértelmű: nem titkolva a kisebbségek iránt érzett szimpátiáját, az antropológia kötelességének tartja, hogy felhívja a figyelmet a homogenizáló tendenciák veszélyeire. S hogy merre tovább? Bár itt-ott a könyv felveti, hogy például a vér metaforáját helyesebb lenne felváltani az állampolgárság egy sokkal pluralistább definíciójával, ennek ma még utópikus voltát maga Herzfeld is elismeri. S bár a szerző őszinteségéhez és jó szándékához nem fér kétség, könyve ezeken a pontokon némileg ideologikussá válik, ami egy antropológiai szakmunkának nem feltétlenül válik javára.

A második, jóval speciálisabb probléma a *strukturális nosztalgia* retorikai alakzata. A könyv talán legizgalmasabb fejezete ennek az alakzatnak a használatát elemzi, mégpedig a Kréta szigetén a mai napig elterjedt birkatolvajlás szokásával kapcsolatban. A strukturális nosztalgia egyszerűen meghatározva vágyik valamiféle időtlen, de általában a múltba helyezett elveszett éden után, ahol még tökéletes társadalmi harmónia uralkodott, ahol – a jelenlegi erkölcsi káosszal szemben – még meg lehetett bízni embertársainkban, ahol a becsület és az adott szó mindenekfelett állt. Hogy kissé világosabban lássuk a strukturális nosztalgia szerepét Kréta hegyi falvaiban, nem árt pár mondatban összefoglalni a Herzfeld által meglehetősen részletességgel tárgyalt birkatolvajlás szoká-

sát. Ez a hagyományos keretek között nem okozott komoly problémát, hiszen az állatok kölcsönösségen alapuló (tehát mindenki által szokásszerűen üzött) elhajtása egyfajta dinamikus egyensúlyt eredményezett, a kevésbé hatékony tolvajok pedig – tanulva kudarcukból – inkább a földművelésben kerestek megélhetést. Ennek a szokásnak gyakorlatilag egyetlen szabályozója volt, nevezetesen az, hogy az áldozatnak jogában állt megesküdni a gyanúsítottat – rendszerint egy helyi szent képmása előtt – ártatlanságáról. Itt és most mellőzzük az eskü bonyolult szerepének elemzését, s csak azt említjük meg, hogy Kréta hegyi falvaiban manapság egyre több szó esik a hamis eskü elterjedéséről. Az idealizált társadalmi édenben persze – mondják a helyiek – még a szentre, illetve a hamis eskü esetére kilátásba helyezett természetfeletti szankciókra sem volt szükség, hiszen akkor a becsület mindenekfelett állt. Most viszont már az esküben sem lehet bízni. Mi lehet érdekes mindebből számunkra? Először is az, hogy a nyájak elhajtásának szokása a legutóbbi időben már nem működik zökkenőmentesen: a piac- és a pénzgazdálkodás elterjedésével ugyanis megjelent az üzletszerű állatelhajtás, ami egyszer s mindenkorra felborította a kényes társadalmi egyensúlyt. A biztonság fenntartásához tehát valamiféle külső erőre is szükség lett, s ennek a követelménynek a modern állam erőszakszervei első látásra tökéletesen megfelelnek. Igen ám, de a krétai juhászok hagyományosan ellenségesek az állammal szemben. És itt lép be a strukturális nosztalgia metaforája mint olyan eszköz, amely lehetővé teszi az állami erőszakszervek, valamint a vele szemben állók kényszerű együttműködését. Hiszen a jelenlegi morális káosz, illetve a hagyományos, esküre alapuló rend működésképtelenségének hangsúlyozása a juhászok szemében mintegy kívánatos, az állam számára pedig lehetővé teszi az erőszakszervek beavatkozását. Jegyezzük meg azonban, hogy az ikonszerűség általános elemzésével szemben itt – ahol egy konkrét vizsgálat tanulságait veszi figyelembe – már Herzfeld sem állítja, hogy központ és a lokális szint között tökéletes a harmónia. A strukturális nosztalgia metaforája legfeljebb arra alkalmas, hogy a tagadhatatlanul jelen lévő ellentéteket csökkentse, de teljesen nem szünteti meg azokat. Mindenesetre a szerző koncepcióját egy efféle konkrét vizsgálat is megerősíteni látszik: ahogy a nacionalizmus esetében, itt is a társadalmi poétika azon elemeinek segítségével érthető meg a modern állam működése, amelyek inkább a kölcsönösséget és az egymás mellettélést, mintsem az ellentéteket hangsúlyozzák ki.

Kritikai észrevétel

Herzfeld műve tehát mindenképpen fontos munkának tekinthető, leginkább azért, mert – sikerrel polemizálva a nacionalizmus, illetve a modern állam logikájáról adott felülről építkező magyarázatokkal – elfogadható értelmezést tud adni arra, hogy miképpen képes hatékonyan működni ez a rendszer. Egyetlen hibája talán, hogy túlságosan is idealizált struktúrákban gondolkodik. Abból ugyanis, hogy *a*) a központ akar valamit (nevezetesen véghezvinni saját akaratát, legyen szó a nemzeti érzés meghonosításáról vagy az állami kontroll keresztülvételéről), illetve hogy *b*) a lokális szint is akar valamit (nevezetesen elérni lokális céljait), még egyáltalán nem következik, hogy mindketten el is érik céljukat. Az pedig főképp nem, hogy mindez bizonyos meghatározott szimbolikus kifejezésformák segítségével történik – akár ikonszerűségről, akár strukturális nosztalgiáról

van szó. Ez így hiányos következtetés, ami csak egy idealizált esetben tekinthető érvényesnek. Egy konkrét esetben azonban számos csapda leselkedhet rá. Először is a központról minden nehézség nélkül elképzelhető, hogy akaratát különféle represszív technikák segítségével kívánja keresztülvinni, mint ahogy a lokális szint is megpróbálhatja érvényesíteni érdekeit rebellis módon. Bár Herzfeld példái a kölcsönösségről és az egymás mellett élésről kétségkívül meggyőzőek, a könyv lapjain egy szó sem esik arról, hogy represszív, illetve rebellis stratégiák nem létezhetnek. Nagyon helyesen, tehetnénk hozzá, hiszen bármelyikünk könnyen tudná meggyőző – történeti vagy jelenkori – példákkal igazolni, hogy a már említett represszív és rebellis stratégiák bizony léteznek. Ezt eddig minden bizonnyal Herzfeld is elfogadná, de joggal vethetné ellene, hogy az, ami a nemzetállam fennmaradását magyarázza, mégsem a represszió vagy a rebellió, sokkal inkább az összhang, és ha ez így van, akkor mégis az általa választott út tekinthető tipikus jelenségnek. Azonban – és itt zárul be ellenvetésem – még ha az összhangot tekintjük is tipikus jelenségnek, akkor sem szabad egy idealizált struktúra keretében ábrázolni ezt az összhangot, olyannak, amelynek nincs alternatívája. Mindaddig, amíg logikailag lehetséges a represszió és a rebellió is, addig semmi esetre sem szabad elmenni érzéketlenül amellett, *hogyan* választották a nemzetállam szereplői mindezek ellenére mégis a kölcsönösség és az egymás mellett élés útját. Az, hogy ez a mindenki számára gazdaságosabb megoldás, önmagában még nem kielégítő magyarázat. A történelem számos olyan esetet ismer, amikor bizonyos körülmények hatására éppen nem a leggazdaságosabb megoldás valósult meg. A Herzfeld által javasolt, nagymértékben idealizált és időtlen alapokon álló társadalmi poétikát tehát egy genetikai vagy történeti elemzéssel is ki lehetett volna egészíteni, s véleményem szerint ekkor vált volna igazán teljessé és meggyőzővé a szerző koncepciója.

IRODALOM

ANDERSON, BENEDICT

1983 *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

AUSTIN, JOHN L.

1990 *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GELLNER, ERNEST

1983 *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.